

Э Д Л - А Х У Н Д Е Л Г Р Л Т И Н К О Н Т Р О Л Ы Н Т О

(КПСС-н ХХI-ч хург деер үр Н. С. Хрущевин кех докладин тезисмүд)

(Экльцнь 229, 230, 231, 232, 233-ч номермүдт).

Бичкн джалв авдг көдлмшчнрин болн үүлд церглächнрин джалв долан джилин туршарт сардан 270 — 350 арслнъгас авн 500 — 600 арслнъ күрхмн.

Эн кемджэг дүсүлэд, хойр девснъгд таслдж кехар халэгддженә. Түрүн девснъгн — 1959—1962 джилмүдт кегдхмн. Эн девснъгд көдлмшчнрин болн үүлд церглächнрин джалв урднъ эклдж диглгән дуусад, түүнлэгән хамдан селәнә эдлахун цуг халхсар хамгин багъ джалвиг сардан 400—450 арслнъгд күргдж икдүлх кергтә.

Хойрдгч девснъгн — 1963—1965 джилмүдт кегдхмн. Эн девснъгд көдлмшчнрин болн үүлд церглächнрин хамгин багъ джалвиг өөдлүлдж, цуг халхсар сардан 100—150 арслнъ немгдх, талданар келхд 400—450 арслнъгас авн 500—600 арслнъгд күргдж немгдхмн, дундин джалв авдг көдлмшчнрин болн үүлд церглächнрин авдг джалв бас немгдхмн.

Бийиннь үн цаарандан багъруллгәна, хоршвр өслгәнә болн күч-көлсчнрин материалнь баадлджиргъл өөдлгәнә эрки кергтә таалнь болдж джалв өслгәнә кирцәнлә дүнъцүлгддх, күч-көлснә гаргълтиг, оln-әмтнә эдлахун цуг халхсар улм түргәр өслгьиг тетклгән эрки ик чинртә төр болдж гархмн.

5. 1959—1965 джилмүдин контролын тоод темдггдсн төрмүд, көдлмшин таалинь ясруллгәна, халхар наукин болн техникин шин күцлтсиг орцулдж, предприятисар болн тосхлтсар производствн цевр-цеериг болн аамшг уган техникс улм цаарандан ясруллгьиг теткджәцхәнә. Көдлмшчнрин шишлнъ хувцар болн госн-ботинксар тетклгьиг улм цааранднъ ясруллгьяр төрмүд күцәгдхмн.

Иргч долан джилд шин техник икәр орцулгән, производствиг механизировать болн автоматизировать келгән, көдлмшчнрин болн крестьянмудин көдлмшин таалиг үндсәрнь сольджана. Производствд көдлгд күүкд улсин болн багъ наста көдлмшчнрин көдлмшин таал зөвәр ясрулгдхмн.

6. Бичкдүдин яслымуд болн садмуд, интернатн школ болн школмудар өдрнъ утдулгдсн багмуд олдулгдн дзөвәр ик мөнъгн халэгддженә. Онъгәр сургьуль сурлгдн болн квалификац өөдлүлгдн, онъгәр эмчин дөнъ күрглгдн, санаторт болн амрлгәна гермүдт государственн социальн страхованяр көдлмшчнрт болн үүлд церглächнрт дөнъ өглгдн, оln күүкдтә болн ганц экнрт государственн дөнъ өглгдн, государственн пенсд, көгшдүд баалгьдг гермүд тетклгдн, амрлгдн гарсн цагтнь көдлмшчнрт болн үүлд церглächнрт джалв өглгдн болн күч-көлсчнрт нань чигн дөнъ өглгдн гаргьдг мөнъгн икдүлгддженә. Деер заардсн кергүд күцәлгдн государственн гарунь 1965 джилд дүнънхд 345 миллиард арслнъ болхмн, 1958 джилд болхла 215 миллиард арслнъ болла.

7. Пенсәр тетклгьиг улм цааранднъ ясруллгән контролын тоод бас халэгддженә. Хамгин багъ гисн пенсин кемдженъ икдүлгдхмн.

Хамгин ик гисн джалвиг багъ гихдән 1963 джил күртл сардан 450 арслнъгд күргдж өөдлүлгдх учрар, багъ пенс авдг улсин пенсин кемджәг өөдлүлх кергтә болдж гарчана. Көгшрхлә өгдг пенсин хамгин багъ кемджәг, балгьсар ода авчач 300 арслнъгас 400 арслнъгд күргдж өөдлүлгдн, селән газрт данъгин баадг, ташр селәнә эдлахула залгьлдата пенсионермүдин авдг пенсин кемджәг 255 арслнъгас авн 340 арслнъ күргдж немлгьиг 1963 джил күцәх болдж темдггддженә, тер мет бас инвалидностьяр болн теджәдг күүгән гесн цагт өгдг пенсин хамгин багъ кемджәг бас өөдлүлхмн.

Сарин джалвиг 500—600 арслнъгд күргдж өөдлүлгдн хойрдгч девснъгиг күцәснә хөбн, 1966 джилд балгьснд баадг улст көгшрхлә өгдг пенсин багъ кемджәг дүнънхд 450—500 арслнъгд күргдж дакн немхмн гидж халэгддженә, тер мет, түүнлә ирцүлдж, селән газрар өөдлүлгдхмн, тер мет, инвалидностьяр болн кемрджән теджәдг күүгән гесн цагт өгдг пенсин багъ кемджәг бас өөдлүлхмн.

8. КПСС-н ХХ-ч хургин шийдврмүдлә ирцүлдж, 1960 джилд көдлмшчнриг болн үүлд церглächнриг өдрин долан часин көдлмшт оруллгьиг дуусхар темдггддженә, газр дор көдлгд болн нүүрснә,

уулин рудан промышленностьд көдлгд голлгч професстә көдлмшчнриг болхла, өдрин 6 часд көдлгдг болгьхмн, тер мет 1962 джилд көдлмшчнриг болн үүлд церглächнриг долан часин көдлмшин өдрт — недельд 40 часд көдлхиг күтднъ күцәдх дуусхмн. 1964 джилд авн недельд 35—30 часд көдлгднүр дүсәд орхмн, талданар келхд, газр дор көдлгд болн хорлтта условийтә производствс көдлцхәдг улсд — недельд 30 часд көдлх (5 хонгт зургьагьад часд көдлх, хойр хонгт амрх), дакад наадк цуг көдлächнрт болхла — недельд 35 часд көдлх (5 нонгт долагьад часд көдлх, хойр өдр амрх) эн төрмүдиг 1966—1968 джилмүдт күцәхмн. Недельд нег өдр амрад, 30—35 часд көдлгдн тавн эс гидж зургьан часд өдртән көдлгднлә әдл болдж тоолгддженә.

Недельд көдлмшин зургаан хонгта тавн-зургьан часин көдлмшин өдрт-дорхнъ недельд хойр өдрнъ амрдг зургьан-долан часин көдлмшин өдр көдмшчнрин болн үүлд церглächнрин ик зууднъ улм ик тааста болсн учрар көдлмшин тавн хонгта недель, талданар келхд, амрлгәна хойр өдртә недельд өрлгән темдггддженә.

Хасгдсн көдлмшин өдрүр орлгән болн недельд көдлмшин өдриг багъруллгән, джалв хаслгән угагьяр кегдхмн гидж темдггдгв.

Энүнә ашд СССР-т цуг нарт-делкәд хамгин ахр көдлмшин өдр болн хамгин ахр көдлмшин недель болхмн.

9. Промышленн болн селәнә эдлахун производств болн оln-әмтнә орун өслтлә ирцүлгддх, государственн болн кооперативн гүүлгәнә эд-тавр хулдлгәна кемдженә долан джилин туршарт, (дүнъцүлгч үнәр болхла) 57—62 процент өсхмн, селән газрар баадг улсин мөнъгнә орунь улм түргәр өсдхәх учрар эд-тавр хулдлгән бас түргәр делгрхмн.

Оln-әмтнд малас гардг эдлахун хулдлгән долан джилин эргцд 2,2 холван өсхмн, ургьмлин тос хулдлгән—1,9 холван, зерземш болн цитрусмуд—2,5—3 холван өсхмн. Шикр гаргьдх авлгән берк икәр икдүлгддженә; урднъ 1958 джилд болхла әмн болгәна тоод 26 килограмм шикр гаргьдсн болхла, долан джилин чилгчәр Советск Союзд әмн болгәна тоод шикр гаргьлгән 41—44 килограмм болхмн. Селәнә эдлахун улм цаарандан өөдлгдхәх, синтетическ материалмуд болн искусствн утц гаргьлгән икәр өсдхәх учрар, оln-әмтнд эрки чинртә промышленн эд-тавр хулдлгән зөвәр элвджүлгдхмн; оln-зүсн кенчр эд, хувцхунр дотр үмсдг хувцн, госн-ботинкс хулдлгән өсхмн.

Культурн-бытовой болн эдлахун чинртә эд-тавр оln-әмтнд хулдлгән улм икәр өсхмн, күүкд улсин көдлмш гингрүлдг эд-тавр: хувц угадг машид, электро-полотермүд, пылесосмуд, электроутюс, киитрүлдг машид икәр хулдгдхмн. Давсн долан джилинлә дүнъцүлхлә, киитрүлдг машид хулдлгән 5—6 холван өсхмн, кир угадг машид болн прибормуд хулдлгән — 8,8 холван, хувц уйдг машид хулдлгән — 2,1 холван, телевизормуд — 4,6 холван, радиоприемникүд хулдлгән — 1,7 холван, мотоциклмүд болн моторолермүд — 2,7 холван өсхмн. Бийдән гермүд тосхх улсин болн колхозмудар эдлахун тосхлтс кегдхн төләд тосхлтин материалмуд икәр хулдхмн гидж темдггддженә. Әдл кецтә гермүд оln-әмтнд хулдлгән дүнънхд 7 холван икдхмн, цемент хулдлгән—2,8 холван, дееврин материал—2,2 холван, терзин шилмүд хулдлгән—1,6 холван өсхмн.

10. Одрә цагт цуг оln-әмтнә чинртә болдж гарчач әмтн баадг гермүд тосхлгьиг улм цааранднъ икдүлгдн партийн, советок, профсоюзн; эдлахун органсин, цуг советск оln-әмтнә эрки чинртә төрмүдин негнъ болджана гидж Коммунистическ парть болн Советск правительств тоолджацхана.

Орн-нутгт гермүд эс күртдгиг уга кехин төлә, СССР-д әмтн баадг гермүдин тосхлтс делгрүлхн турскар КПСС-н ЦК-н болн Министрмүдин Советин шийдврмүдт тавгдсн төрмүд күцәгддх йовна, цагарн күцәгдхн лавта. Эн төрмүд күцәлгьяр 1959—1965 джилмүдт балгьсар болн көдлмшчнрин поселксар, совхозмудин поселксар, РТС болн леспромхозмудар государственн тавц мөнъгәр болн оln-әмтнә мөнъгәр, государственн кредитәр дөнъ авч, әмтн баадг

гермүд—650—660 сай квадрат метр агьутагьяр тосхгдхмн, эс гидж 15 сай шаху пәтр, эннъ давсн долан джилд тосхгдснд-дорхнъ 2,3 холван ик болджана. Селән газрмудар колхозникудин болн селәнә интеллигенции чидләр әмтн баадг 7 сай шаху гермүд тосхгдхмн. Балгьсар болн көдлмшчнрин посежксәр долан джилин чилгч күртл әмтн баадг гермүдин көрнъ 1,6 дакдх икдүлгдхмн. Балгьсар болн селән газрмудар арви, цуг халхарн тс ца, сәәнәр ясрулгдсн, неджәд өрк-бүл баәх пәтрму эсхгдхмн. Гермүд хувасн цагт, өрк-бүл болгдн салу пәтр өглгьиг күцәх төр тавгддженә. Шишлнъ эврәннъ хоршвр мөнъгәр гермүд болн пәтрмүд тосхднъ күч-көлсчнриг государственн цуг кемджәгәрн үрмдүлдж дөнъндх нөкд болхмн. Заводт кегдсн, цуцкад оln-әмтнд хулдг гермүдин чинриг улм ясрулх болдж халэгддженә, тер мет гермүд тосхдхәх улст тер гермүдиг цуглулдж бәрхднъ дөнъ боллгән бас халэгддженә. Күч-көлсчнриг бийсиннъ хоршвр иг әмтн баадг гермүд тосхлгдн орцулхнн төләд әмтн баадг гермүд тосхлгәна кооперац икәр делгрүллгьяр төрмүд күцәгдхмн.

Балгьсар болн көдлмшчнрин поселксар коммунальн эдлахун делгрүллгдн, давсн долан джилин-дорхнъ дүнънхд 80 процент мөнъгн икәр гаргьдх өгхәр халэгддженә. Орн-нутгин модн ургьдг райодар оln-әмтсиг түләгьяр тетклгь ясруллгьяр төрмүд күцәгдхмн.

11. 1959 — 1965 джилмүдт оln-әмтиг бытовий болн гүүлгәнә халхар тетклгьиг зөвәр яср хар темдггддженә.

Оlnа хот-хол икдүлгдн онгь икәр өггдхмн. Оlnа хот-хол кедж гаргьдг предприятьс хот-хол кедж гаргьлгьиг 2 холванас давулх зөвтә. Герт хот-хол өглгән өргәр тархагдхмн. Көдлмшчнрин, үүлд церглächнрин болн сургьульчнрин ик зунь оlnа хот-холар теткдхмн.

Кемджәләд, дигләд бел кечксн продукц болн полуфабрикатс кедж гаргьлгьиг икәр элвджүлгдн, оln-әмтнәс эд-таврин болн тер эд-тавриг гертнъ күргдх өглгәнә заказ авлгь делгрүллгдн, гүүлгәнә культур өөдлүлгч нань чигн прогрессивн гүүлгәнә янзс өргәр делгрүлх болдж халэгддженә.

Оlnа-хот хоолин сетьс, магазин болн лавкс, хувц, госн-ботинкс хатхдг мастерскойс, хувц угадг болн оln-әмтс бытовий тетклгәнә нань чигн предприятьс делгрхмн.

Заводмудар, фабриксар; наадк чигн предприятьсар, организацсар болн учрежденьсар хот-уудг гермүдин көдлмшиг профсоюзмуд тасрхан угагьяр шүүвр-халәвртән, эн кергт көдлмшчнриг, үүлд церглächнриг болн теднә өрк-бүлин члед орцулдж оlnа шүүдх халәврт бәрх зөвтә.

Ун багъруллгьяр Центральн Комитетин темдглсн төр дангьнд кегддх күцәгдхмн. Оlnа хот-хоолин предприятьсин систем зөвәр икдүлгдн, те көдлмш ясруллгән болн оlnа хот-хоолин продукциян үн багърулх төрмүд тавгддженә. Иигдх келгән, юмна түрүнд, көдлмшч өрк-бүлин бюджетд тааста туста болх, кесг сай күүкд улсин көдлмш гингрүлх.

Оlnа хот-хоолин продукциян үн багъруллгәнәс талдан үн ирцнъгьү эс боллгьиг уурулдж диглгдн керглгддхәх учрар, нань чигн зәрм эд-таврин үн багърулгдхмн.

12. Оln-әмтнә эрүл-менд харлгьиг улм цааранднъ ясруллгәна программ контролын тоод халэгддженә. Эрүл-менд харлгәна учрежденьс, социальн теткврин, физкультурин болн спортин тосхлтд, медицинск промышленностьд тавгддхәх капиталнь мөнъгн 25 миллиард 400 сай арслнъ болхмн, 1952—1958 джилмүдинәр болхн 80 процент үлү. Эн 1959—1965 джилмүдт шин тосхлтсин ашд больницин ормин тоог хойр холван икдүлх, давсн долан джилин өслтлә дүнъцүлхлә, бичкн күүкдин яслымудин орм хойр дундур холванас чигн даву икдүлх аргь өгхмн. Оln-әмтсиг эмчин халхар тетклгьиг ясрулхнн эркд болн эмчнрин көдлмшт тааста таал токханин чд, больницсар, көдлмшчнрин поселксар, районә центрмүдәр боли селән газрмудар эмчнрт онъгәр пәтр, түлән болн герлтәгьинь өгхәр темдггддженә.

Медицинск промышленность зөвәр делгрлт авхмн, нег үлү антибиотикс гаргьлгдн болн өдрә цагин эмнлгдн тусан күргдг средствс гаргьлгдн делгрүлгдхмн. Медицинск изделия гаргьлгәна өслт

(Цааранднъ 3-ч халхд).

(Цааранднь).

1965 джил, 1958 джиллинлэ дүнцүүлхлэ, дүнхнд 3 холван өсхлэ, антибиотикс гаргылгын 3,7 холван; витамин гаргылгын 6 холван, медицинск инструмен-тс, прибормуд болн аппаратс тер тоод медицина кергт атомн күч олзлггнэна аппаратур орлцулад —

2—2,5 холван икдхмн.

Көгшрсн улст улм сән тааста таал бүрдэхин эркт балгьснд болв чигн, деревнэд болв чигн тедн ин-тернатн гермүд ик олар тосхх болдж темдглгдджәнә. Терүнә төләд кергтә мөнхгиг государств, проф-союзмуд болн колхозмуд гаргьдз өгхмн.

У. Коммунистическ сургьмджин, амтнә гегәрлтин, номин болн техникин делгрлтин туск төрмүд

«Коммунизмд күрхин кергт шин күчтә ганцхн ма-териальн-техническ баз биш, социалистическ олна (обществин) гражданмудин сегән-серлин деед кем-джән бас кергтә. Советск олна хувацлт уга ээлгч идеолог — марксизм-ленинизмин идеймүд оln-амт эзләд, коммунистическ эклцсар оln-амт хуврүлгч агьу ик материалн күчн болв.

Коммунизм тосхлгнә йовудт; производственн күчн-чидлмүдин болн материалн производствд бо-лджәх гатлу хуврлтин хавргьд оlnа ухан-седклин бәәдл оньгадрна, күн бийн хуврнә, түүнә комму-нистическ хәләцнә бүрднә.

Коммунистическ партин гардлгьта советин улс социализм тосхлгнә йовдлд кемджәлдз болшго-гьар өсдз, коммунизмин дилврин төлә гүдждрд нослдач болдж чиргшв. В. И. Ленин коммунизмин делгрлтиг партин сургьмджлгч көдлмшин эсвлә шах-залгьдудлг билә. «...төгәлнхгдән болврсн бо-лн төгәлнхгдән белдгдсн улс, ю болвчн кедж чад-дг улс сургьмджлдж, сургьдз, белддз авхар» кө-длмш эклхин тускар Ленин келлә. «Иим төрүр ком-мунизм йовдз йовна, йовх чигн зөвтә, күрх чигн зөвтә, зүг мел кесг джилин дарагьар дамдждз күрх». (Соч., 31-ч том 32 халх).

Социализм тосхлгнә джилмүдт парть болн оln-амтн кесг оln алдр үүлдвр бүтәв, тегәд ода мана өмн төгәлнхгдән болврсн, төгәлнхгдән белдгдсн, коммунистическ оlnа улсиг цааранднь сургьмджл-лгнә эсв мана практикд босджана. Социалистиче-ск культурин өслтд шин ик ишкдл кех төр учрджана. К. Марксин болн Ф. Энгельсин «Коммунисти-ческ партин манифест» гидг алдр зокьялд келгдсн мет «сургьмджиг материалн производствла ниилү-ллгь» темдглсн ик чинртә эсв мана улс коммунизм тосхлгнә йовдз эсвджәнә, күцәвртәгьар эсвлхн чигн лавта.

Коммунизм тосхлгнә агьу ик зураг бүтәлгн сургьмджин, теднә коммунистическ серл-ухагьинь болн гүдждрлтиң өдлүллгнә, коллективд болн күч-көлснд дурта болдгн, оlnд тус күргхән мед-дгч, социалистическ интернационализмин болн патриотизмин шин оlnа бәрцин өндр принципсиг секл-гнә учр шингьрсн советск улс сургьмджлгнә кө-длгн күццднә зөрмг кевәр ясихг некджәнә.

Дорас өсдз йовх үйд коммунизмин сургьмдж өг-лгнәнд, школиг оlnа джиргьлүр өбрдүллгнәнд, сургь-лгьиг гарцта-туста көдлмшлә ниилүллгнәнд, күмн амтнә хурасн гүн ухани медрл даслгнәнд, амтнә уханд үлдсн капитализмин үлдлмүдәс гетлгнәнд болн баячудин хорта идеологла ниинцгьгь уга ноо-лда делгрүллгнәнд ончтагьар онган өгхмн.

Долан джилә зурад оln-амтнә сургьль-гегәр-лтин, номин болн культурин делгрлтин тускар кесг хагьлгдх төр тәвгдджәнә.

1. 1959 — 1965 джилмүдт балгьсар болн селән газрар йирин дунд сургьулин, асхни болн чирә дал-дар сурдг шишлн ах, дунд сургьулин эсго өргд-лт, көдлмшч багьчудин болн селәнә багьчудин школмудин сеть өсклгн темдглгдджәнә. Эклцин, долан джилә, дундин школмудар 1965 джилд сур-гьульчрин тонь 30 сайас (1958 джилд) 38—40 сай күрч өсх. Көдлмшч багьчудин болн селәнә багьчудин школмудар, профессиональн—техникин школ-мудар, бүдүчүдин школмудар сургьульчрин тонь вәр икәр өсх зөвтә.

Школмуд—интернатмуд, дорас өсджәх багьчудин сургьмджин нег чинртә янзнь болдж, өргн өслт авх зөвтә. Эн школмудар сургьульчрин тонь 1958 джилд 180 миньгн бәәснәс 1965 джилд 2 сай 500 миньгь күрхмн, ахрар келхд 14 холвдз өсхмн.

Бичкүдин садар 2 сай 280 миньгнәс (1958 джил) 4 сай 200 миньгь күрч өсхмн.

Иргч долан джилд оln-амтнә сургьль-гегәрлтин системиг шин төрмүдлә ирлцүлдж, цааранднь ясдз болвсрулх зөвтә. КПСС-н Центральн Комитетин гаргьсн оln-амтнә сургьль-гегәрлтиг үндсәрнь яс-

лгьни туск зааврмуд—советин школин өслтд шин девсн болджана. Эн зааврмуд социализмәс ком-мунизмүр оргч цагин оlnа джиргьлин некврмүд үзүлджәнә. Школин өмн шин неквр гарч йовна; дорас өсдз йовх үйиг оlnа джиргьлд, туста көдл-мшт белдх, мана багьчудт социализмин оlnа прин-ципсиг гүүнәр күндлдг сургьмдж өгх. Школ гүн сургьулин сүүрс сәәнәр меддг, оln зүсн медрлтә улс белдх, багьчудиг оlnд туста болхар зүткдгәр, оlnд кергтә эдлврин теткүлмүд кедж гаргьлгнәнд гүдждрд орлцдгар сургьдг даалгьврта мөн.

1959—1965 джилмүдәр иим үүлдврмүд күцәгдх зөвтә:

а) 7 джиләгьәс 8 джилә делгү болн эрк биш сур-гьлгьнур орлгн. Көдлмшин политехникин сургьл-гьиг, сургьульчриг сонджлта болн наснлань ирл-цсн, оlnд олзта көдлмшлә ирлцүлн, 8 джилә школ-мудиг сургьулин мастерскойсар теткдз, тедниг урна зер-зевәр аксхмн.

б) 10 джилә школмудиг, теднә ах классмудиг, балгьсна болн селәнә күч-көлснә дунд оln зүсн күцлтә школмудт хуврәхмн. Сургьульчринь, сургь-улян предприятиясар, колхозмудар болн шишлнь мастерскойсар көдлдж, төгсксн шуд дундин болн политехникин дундин медрл авхд, эсклә бәәрн га-эр кадрмуд керглснәс иштәгьар, өргн профилтә делгрнхгьгь профессин белдвр авх зөвтә.

в). көдлә бәәтл дундин медрл өгдг балгьсна болн селәнә дундин школмудин сеть өргдүлхмн.

Советск оln дунд эсвигдджәх шин төр-эсвә күүкд сургьмджлгнәнд орн-нутгин чинр цааранднь өдлү-лхиг батар некджәнә; күүкд сургьмджлгнәнд орн-нутгин халхас гер-бүлд дөнх өгхиг бас некджәнә. Ямр шулугьар цут күүкдиг яслсар, бичкүдин садмудар, школ-интернатмудар теткнәвдн, тиим күцәнхгьгьгьар дорас өсджәх үйд коммунизмин сургьмдж өгх эсвиг күцәдз эсвлхмн.

2. Оln-амтнә эдл-ахун, культурин өслтин туск төр-мүдәс иштәгьар шишлн ах, дунд медрлтә специа-листр белдлгьиг цааранднь өргдүллгн темдглгд-джәнә. 1959—1965 джилмүдәр ах сургьулин заве-дснәс, 1 сай 700 миньгн күүнә орчд (1952—1958 джилмүд) 2 сай 300 миньгн специалистр гархмн. Тер дотр промышленностин, тосхлтин көлгнә зал-гьлдана төлә, инженермүд өмнк долан джиләс 1,9 холван икәр, селәнә эдл-ахун төлә специали-стр 1,5 холван икәр гаргьгдх. Цугин икәр химин технологар, автоматикәр, эсвлгнә техникәр, ра-диоэлектроникәр болн техникин талдан чигн аңг-сәр инженермүд белддз гаргьлгн өсхмн. Терүг да-хулад, деед сургьулин өдгә цагин системиг болвср-улхинь, терүг производствур өбрдүлхинь вузмудт шишлн көдлмшин стаж, дамшлт авсн багьчудиг орулдж авхинь темдглджәнә. Ах медрлтә специа-листр белдлгнәнд асхни болн чирә далдар дасдг сур-гьулин заведсн чинринь кемджәлдз болшгогьар өсхмн.

Болмарн производствд өбрдсн шишлн дунд сур-гьуль цааранднь делгрхмн. Шишлн дунд сургьу-лин заведсн 1959—1965 джилмүдәр, көдлмшән саллго сурчактагьан хамдан, 4 сай күн орулдж ав-гдх.

3. Номин (гүн сургьулин) делгрлт. Иргч долан джилин эргцд номин (гүн сургьулин) цуг аңгсн делгрлтин төлә, теорин ик чинртә гүн шиндждлгь күцәхин төлә болн шинәс кесг гүн ухани оллт-секлгь күцәхин төлә кергтә белдврмүдн күцәгдх зөвтә. Энүнә төлә номин шиндждлгнә көдлмшин өргн зу-ра, теорт болн практикт чинртә кесг берк шиндждл-гнәнд медрлтирин күч болн теткүл хуралгн темдгл-дджәнә. Орн-нутг гүн сургьулин шин учреждсн тосххд, институтмудиг болн лаборатормудиг шин-дждлгьни сүүлнхк шин шиндждлгьни зер-зевәр ак-схд ик эдлвр-теткүл гаргьджана. Атомин нуувчд,

гермоядерн реакцд күрсн, газрин дахульс кесн со-ретин оln номтир мана гүн сургьулиг улм оln ик, алдр илдкл-секлгьар болн күцлтсәр байджулх.

Ииртмдз шиндждлгнәнд физикин номс көлгч орм ээлджәнә. Теднә сән делгрлтә хаджудк номсин бо-лн улсин эдл-ахун йовцнь залгьлдата. Техникин прогрессин цаарандк өслтин хаалгь ода цагт физи-кин номин гол хаалгьсин күцәнхгьгьсәр бүрднә. Со-ветин физикчрин күчлгнәнь космосас ирсн герл-мүдин, ядерн реакцин, полупроводникүдин туск төрмүд хәләлгнәнд хурагдхмн.

Математикәр кегдсн көдлмш номин болн прак-тикин кесг аңгсн өслтд теорин, практикин ик чин-ртә болдж тоолгдджана. Тедн заагт, тоолгьна ма-тематикин күцәнхгьгьсн автоматикин делгрлтлә шахм залгьлдата.

Эмнлгнә номин болн селәнә эдл-ахун туск ном-син өргдлтин теорин уктачнь болдjaxнь—биоло-гин делгрлт. Биологин номсин комплексин чинрнь фи-зикин-болн химин өслтс биолог-өләлм дугман өсәд бәәхмн. Тиигчкәд, биолог, агрономий, биофизик, микробиолог, вирусолог, селекц, генетик гидг номин халхс ик чинр зүүхмн. Техникин номсин халхд, ши-ндждлгнә ах күцлн — күч-көлснә зер-зев, сырьс, материалмуд, гүлә олзлхиг чинртәгьар ормаснь кө-ндәхиг тетклгн, күч-көлснә гарц өдлүллгн, гар-цин бий-үннн дор оруллгн, продукцин чинринь яслгн, күч-көлснә сагллгнә болн культурин өрглт.

Оlnа номсин делгрлчрин өмн ик эсвс зөгсджана. Эдн — оlnа делгрлтин зокалмуд болн социализм тосхлгнә практик диглсн сүүрлгч көдлмш бүрдәх, коммунизмүр дүсәд орлгнәла залгьлдсн төрмүд диглх. Оln номсин көдлчрин эрки төрн — өдгә цагин ревизионизмин болн баячудин идеологиг шал-гьлгн.

СССР-н оlnа эдл-ахун делгрлтин, промышленно-стин болн тосхлтин заллтиг йовудтагьар оньгдарул-лгнә, колхозин джисәнә делгрлтин болн өслтин, оln-амтнә күч-көлсәрн гүдждрлгнә өслтин цагт экономикин номин чинрнь өсджәнә. Экономикин ном оlnа эдл-ахун болн коммунизмин тосхлтин дамшлтла цугталань шахмар залгьгдсн бәәх зөвтә.

Иргч долан джилин эргцд номин (гүн сургьулин) сеть эләдәр өсх, тер дотр орн-нутгин дорд узгин рай-одар; гүн номин кадрмуд белдлгн икдхмн, тер дотр — гүн номин чинртә хамгарнь.

4. Иргч долан джилд кино, бар, радио, телеүзлгн өргәр делгрхмн.

1965 джилин чилгчәр киноустановксин тонь ут-туршдан 110—115 миньгь күргхәр темдглгдджәнә, тииклә селән газрт колхоз, совхоз болгн киноу-становксар теткдх.

1959—1965 джилмүдәр оlnа библиотексин болн клубмудин тонь улм икдхн темдглгдджәнә. Физ-культурин, спортин, туризмин (зуульчлгнә) цаа-рандк делгрлтн теткдхмн. Телеүзлгнә 100 шаху шин центр болн станц тосхгдхмн. Телеүзлгн союзн республиксин хотл балгьсар, промышленностин ик центрмүдәр болн эргндк селән газрин райодар тос-хгдхмн. Радио хавлгч цегмүдин (точксин) тонь 1965 джилд 30 сай шаху күрх, тер дотр телевизорин — 12,5 сай. 1965 джилд дегтрин тираж 1 тергьум (миллиард) 600 сай экземпляр күрх, журналмудин тонь хойр холванас давх, газетмүдин джилә тираж — 1,5 холван давх.

5. Коммунизмин тосхлтд болн шин цагин кү сур-гьмджлдж өсклгнәнд эрки туста советин литератур болн эрдм өдгә цагт оlnа джиргьллә эврәннь зал-гьлдагьан улм чаньгах, коммунизмин обществ тосхлгнә төлә советин улсин ноолда күццдн илд-кх зөвтә.

Литературин, кинон болн театрин, күгдзмн, ску-льптурин болн зурлгнә церглчнр эврәннь билглә-нә утх-чинрин, чимглгнн кемджәг өдлүлх, күч-көлсчирт коммунизмин сургьмдж өглгнәнд оln келн амтнә социализмин культурин өслтд, эстетикин сә-ахн медмджәс бүрдәлгнәнд, коммунизмин моральн принципсин пропагандд цааранднь чигн партин болн орн-нутгин гүдждрмг нөкцлмүдн болх зөвтә.

(Цааранднь 4-ч халхд).

1959—1965 ДЖИЛМҮДТ СССР-н ОЛН-АМТНЭ ЭДЛ-АХУН ДЕЛГРЛТИН КОНТРОЛЬН ТО

(ЖПСС-н XXI-ч хург деер үр Н. С. Хрущевин кех докладин тезисмүд)

VI. СССР-н оln-амтнэ эдл-ахун делгрлтин долан джилэ зуран нарт делкән чинр

(Цаарандкнь).

1. Мана орн-нутгт социализм болн коммунизм тосхлгнэ дамшлт нарт делкән чинртэ. Цуг нарт делкән делгрлтин йовудт Советск Союз эврәннь эдл-ахун тосхлтари эркн үлмэгтән халдах гидж В. И. Ленин урдаснь меддж келсми. «...Кемрджән электрическ станциин никт оln. сетсәр болн техническ күчтэ оборудованьсәр Арэсэ дүүрхлэ, мана эдл-ахун коммунистическ тосхлт иргч социалистическ Европд болн Азийд үлгүрн болхмн» — гидж Ленин келсми. (Соч. 31 том, 486 халх).

Советск Союз тавн джилэ зурасиг диилвртэггяр күцэлгнэ — эдл-ахун социалистическ систем, капиталистическ системд-дорхнь үлүнэ цуг нарт делкэд үзүлгддх медүлгдв, нарт делкэ деер капитализмин болн социализмин дүнъгү күчн-чидлиг социализмд олзтаггяр сольгдх дөнъ болв.

Ода эн бдрмүдт күцэгддх Советск Союзин, Китдин Оln-амтнэ Республикин, социалистическ лагерин цуг орн-нутгудин оln-амтнэ эдл-ахун зурас нарт делкән агьу ик чинртэ.

1959—1965 джилмүдт оln-амтнэ эдл-ахун делгрлтин долан джилэ зура күцэлгнэ — социалистическ болн капиталистическ хоёр системин экономическ төвкнүн дөрлдәнд эркн чинртэ шин девснъгнь болхмн.

Орн-нутгин экономикин цаарандк делгрлтиг теткх, оln-амтнэ бәәдл-джирггяр бөдлүлхд, тегәд терүгәрн төвкнүн дөрлдәнд капиталистическ орн-нутгудиг дииллгнә — долан джилэ зуран эркн голнь бәәнә. Экономикән милитаризацин хаалггяр йовулгч, зер-зевән галзу кевәр икдүлдж йовх, шин дәәнд белддхә империалистическ орн-нутгудин деермч политикин өмнәс сөрдж Советск Союзин даньгин күцәдг төвкнүн бәәхдән дурта политикиг, хоорндан дән угаггяр, төвкнүн зерг-тегш бәәлгнә ленинск принципиг үзүлгнэ болджана.

Обществин производительн күчиг цаарандк икәр бөдлүлх, күч-көлсчирн төлө материалн болн ухан-седжклин зөбриг элвдүлх күсл өмнән тәвсн долан джилэ зуран алдр ик даалггярмуд — социализмин өмн үндсн чидл иилгдшгон тускиг, эврәннь насан гөгскәдхә капитализмәс экономическ болн социальн халхарн тер дун уга үлүгнч тускиг герчл-джәнә. СССР-д болн социалистическ лагерин орн-нутгудт социализм болн коммунизм тосхлгнә күцлтс, күмн өмтнә делгрлтиг төвкнүн бәәлгнә болн прогрессин хаалггяр йовлгнч зөвәр түргдүлджәнә.

2. Долан джилэ зура күцәснә ашд Советск Союз өмн болгнә тоод промышленн продукц гарггылгит Европин хамгин күчтә капиталистическ орн-нутгудин — Англин болн Западн Германа ода гарггяхах продукцас икәр гарггхмн, тегәд Европд түрүн орм эзлхмн.

1965 джилд Советск Союз эркн чинртэ зәрм продукц гарггылггярн США-н промышленн производствин бдгә цагин кемджәг давдж гархмн, зәрм продукц гарггылггярн терүнд бөрдхмн. Тер цаг күртл селәнә эдл-ахун эркн хот-хол гарггылгн болн өмн болгнә тоод гарггылгн болв чигн США-н бдгә цагин кемджәнәс давхмн.

Производствин темпин өслтд СССР үлү боллгн — 1965 джилин хоөн дүнъхд тавн джил болад өмн болгнә тоод хот-хол гарггылгнә США-н кемджәнд күрәд давдж гарх ил аргь учрахмн. Тийгәд, Советск Союз производствин кемджәггярн болв чигн, өмн болгнә тоод производствин продукц гарггылггярн болв чигн нарт делкән түрүн ормд гарх терн тегәд нарт делкә деер оln-амтнэ бәәдл-джиргглин хамгин бөдән кемджә теткх. Капитализмлә төвкнүн дөрлдә келгнәд социализмин тууджлч диилврн эн болхмн.

3. Долан джилэ зура күцәлгн социализмин нарт делкән системин күчн-чидлиг цаарандк батлгн болджана — долан джилэ зуран нарт делкән чинртэ бәәдл болжәнә. Советск Союз социалистическ цуг орн-нутгудла нег-негндән экономическ дөнъ-нөкд боллгн долан джилэ зурад хә-тәгдджәнә. Кемрджән, капиталистическ делкәд

производствин улм күч авчах анархий, кризисмүд, монополюс хоорнд болн байачудин государствс хоорнд күчтә мейәрклгн болдг болхла, нарт делкән социалистическ системд зураггяр экономическ делгрлт болдг закон үүлднә, орн-нутгуд хоорндк ах-дүүгнн залггдән батрна, дамшлтар хоорндан селвг авлцлгн, хоорндан экономическ дөнъ-нөкд боллгн болн нег-негндән иньгглгнә дөнъ боллгн чанъгәгднә. Долан джилин эргид Советск Союзд болн цуг социалистическ орн-нутгудар промышленн болн селәнә эдл-ахун производств, оln-амтнә материалн болн культурн кемджән өсхмн.

Долан джилэ зура күцәснә ашд нарт делкән промышленн производствд Советск Союзин болн социализмин цуг системин хув зөвәр икәр өсхмн. Кемрджән 1917 джилд нарт делкән промышленн производствд Советск орн-нутгин промышленн производствин дүнъгүн 3 процентәс тату билә, 1937 джилд болхла — 10 процент шаху болсн болхла, 1958 джилд нарт делкән производствд СССР-н хув 20 процент шахунь болв. Газр деер гаргггдгг промышленн цуг продукцин гурвна кеггәд нег хув шахунь социализмин цуг системин болна. 1965 джилд социализмин орн-нутгуд цуг нарт делкән промышленн продукцин ик зуугнн гарггхиг диглдж тоолгь үзүлджәнә. Тийгәд, эн ахр цагин эргид күмн өмтнә үүлдврн гатлгн голнь болгч материалн производствд — социализмин нарт делкән систем, капиталистическ системд дорхнь цань уга үлүнэ теткгдхмн.

СССР-н оln-амтнэ эдл-ахун делгрлтин долан джилэ зура, социалистическ государствс хоорндан экономическ болн научн-техническ нег-негндән дөнъ-нөкд боллгь делгрүлгнә шин, берк сән хаалгь секджәнә, энн тегәд социализмин нарт делкән системд бәәх цуг үлүсиг күцлгн илджд тусан күргхмн, социалистическ орн-нутг болгнәд экономическ өсдг-өргдлггит түргдүлхмн.

Оln-амтнэ эдл-ахун нег-негнләрн залггь халхсар зура келгнәд ницдж зөвшәрлгнә хаалггяр государствс хоорндк производствин цаарандк шишлнәдүлгн болн кооперировать келгн — социалистическ орн-нутгудар нарт делкән күч-көлс хувалгнә делгрлтд шин девснъгнь болхмн. Социалистическ государствс болгнә келн-өмтнә сә хәәлгн цуг социалистическ лагериг батлгнә болн терүнә делгрлтин сә хәәлгнлә ницлдж ирлцдгәр производств диглдж хувадж гарггылгн цуг социалистическ орн-нутгудар производствин күчн-чидлин өслтин йовуд түргдүлгнә эркн булгудин негн болджана.

4. Советск Союз нарт делкән хоорндк экономическ залггдәгән джил ирвәс өргдүләд йовна. Кемрджән СССР 1946 джил 40 орн-нутгудла гүүлгә кесн болхла, ода 70 гар орн-нутгудла газадин гүүлгә кеджәнә. Газадин гүүлгәг улм цаарандк өргдүлгнн контрольн тоод хәләгдджәнә.

Социалистическ орн-нутгудла Советск Союзин газадин гүүлгәнә эд-тавр хулдлгн 1965 джилд, 1958 джилинлә дүнъүлхлә, күс-дундур холванас үлүггяр өсхмн. Экономическ чидл тату орн-нутгудла Советск Союзин экономическ залггдән батрхмн: 1957 джил теднлә СССР-н гүүлгәнә эд-таврин хулд келгн 1953 джилинәс 5 холван үлү икдв. Тер орн-нутгудла экономическ залггдә келггән Советск Союз цаарандан чигн тасрхан уга өргдүлхәр седджәнә.

Онц государствсин экономическ болн политическ строй ямаран гидж йилггь уга, газадин гүүлгә делгрүлгнн кегдх бәәтхә, хәрн нам орн-нутгуд хоорндк залггдәнд кергтә сән таалнь болдж-ахиг Советск Союз болн капиталистическ орн-нутгуд хоорндк гүүлгән үзүлджәнә. СССР-д 1959—1965 джилмүдт төвкнүн тосхлтин экономическ программ Советск Союзин газадин гүүлгәнә делгрлтд өргн хаалгь, секджәнә. СССР цуг орн-нутгудла экономическ залггдә болн гүүлгә дел-

грүлдж чадхмн, делгрүлхдән белн.

5. Долан джилэ зура күцәлгн, Советск Союзин күч-көлсчир цуг орн-нутгудин күч-көлсчирин нарт делкән коммунистическ болн көдлмшч джисәнә, цуг прогрессивн күмн-өмтнә өмн эврәннь интернациональн даалггярн күцәлгнә шин иткмджн болджана.

СССР-н күч-көлсчирин сә хәәлгн цуг нарт делкән күч-көлсчирин үндсн сә хәәлгнлә бүкдән ирлцджәнә. СССР-д социалистическ цуг орн-нутгудар кегддхә коммунистическ тосхлтд көдлмшч класс, цуг прогрессивн күмн өмтн, эврәннь бийсинн иргчиг үзджәхәнә. Нарт делкән социалистическ систем — цуг орн-нутгудин күч-көлсчирин алдр ик диилврн болн өмгн болджана. Советск Союзд Китдин Оln-амтнә Республикд цуг социалистическ орн-нутгудар шин обществ тосхлгит шунмггәггяр дөнъндж, империалистическ реакцин ааль-мекәс хархларн күч-көлсчир эврәннь интернациональн даалггярн күцәддәхәнә.

СССР-н болн социализмин нарт делкән системин делгрлт болн цегрлт, капиталистическ орн-нутгудин көдлмшч класст болн цуг күч-көлсчир эврәннь үндсн сә хәәлгнә төлө, төвкнүн бәәлгнә, демократин төлө, социализмин төлө ноолдаг гиигрүлджәнә. Советск Союзин, Китдин Оln-амтнә Республикин, оln-амтнә демократин цуг орн-нутгудин үлгүр, цуг даджргддхә болн мух лалгддхә улст эврәннь хувдән эзн болсн күч-көлсчирин чилшго үүлдгч аргь-эвиг үзүлджәнә.

СССР-н оln-амтнэ эдл-ахун делгрлтин долан джилэ зура, СССР-д болн цуг социалистическ орн-нутгудт социализм тосхлгнә күцлтс — социалистическ революц цивилизациг күүчдж уга кенә гидж мана өшәтрин худл келлггит илджкж меддүлджәнә. Үнднн келхд зуг социализмин цагт, общественн болн онц бийсин бәәдл-джиргглин цуг халхсар уралан зүтклгн, оln-амтн орлцсн уралан йовлгнә джисән, материалн производствин сүркә ик өслт күч-көлсчирин бәәдл-джиргглин бөдллт, наужин болн культурин үзгдәд уга цеглт эклнә. Зуг социалистическ революц Советск Союзд, ард хопрц сурггүль-эрдмәрн т а т у орн-нутгас тууджлч ахр болзгт цуг гражданмдин бәәдл-джиргглин материалн болн культурн кемджәг тетклггяр нарт делкәд түрүн ормд гархн лавта күцәгдх төр өмнән тәвсн — нур йовгч индустриальн орн-нутгт хуврәх аргь учрасми.

Социализмин өшәтр, СССР-д болн оln-амтнә демократин орн-нутгудт социалистическ тосхлтин алдр ик диилврмүдиг эврәннь орн-нутгудин оln-амтнәс нуудж дардг аргнь уга болхларн, эн диилврмүдиг юни арггяр болв чигн муурулхар, төвкнүн бәәлгнә кергт аамшг үзүлджәх метәр терүг үзүлхәр седдхәнә, терүгәрн тегәд күч-көлсчирин оньгиг капиталистическ системин му, дуту дундд тусхаш угаггяр седдхәнә, капиталистическ системиг тедн «киитн дә» чанъгәлгнә: зер-зев икдүлгнә болн газрин алык нег захдн дә өсклгнә хаалггяр, эврәннь орн-нутгуд дунд реакци чанъгәлгнә хаалггяр харсдг авхар седдхәнә.

Советск Союзин болн наадк социалистическ орн-нутгудин күцлтс талдан улст аамшг учрах бәәтхә, хәрн нам төвкнүн бәәлгнә болн оln-амтнә аамшг уга бәәлгнә иткмджн болджана.

6. Империалистическ ховар, зер-зев икдүлггяр, кү алгч хамгин сүркә дәнә аамшгәр хордагдсн бдгә цагин нарт делкән бәәдл Советск Союзин оln-амтнэ эдл-ахун делгрлтд долан джилэ зура төвкнүн бәәлгь хадггылгнә болн батруллгнә күчтә тулгн болджана.

Төвкнүн бәәлгн — коммунистическ тосхлтин шин девснәгд тәвгдсн агьу ик төрмүд күцәлгнәд болн давулдж күцәлгнәд эрк биш кергтә таалнь болджана. Долан джилэ зура — Советск Союзд болн цуг нарт делкән социалистическ системд газадин орн-нутгудин газр орулдж авхдан, нарт делкәд чинртә бәәдл токтахдн, булаггач деермч дә өскхдән дурта общественн күчн чидл уга болн бәәх зөв угаг үзүлгч шин герчллгн болджана.

(Цаарандкнь дарук номерт).

Редакторин дарун Б. Б. Доржиев.

Редакция хайг: Хальмг АССР, Элст балгьсн, Ленинә проспект, 35. Телефонь: редакторин—2-63, ответсекретарин—1-66. партийн, селәнә эдл-ахун отделмүдин — 2-09, бичгүдин, культурин отделмүдин, бухгалтерин 1-62.